

В. В. ДЕНИСЮК

(Україна, Уманський державний педагогічний університет імені
Павла Тичини)

Я ВАМЬ В ТО(Т) ЧАСЬ ШТВОРОУ ОУСТА И ДА(М) ВАМЬ ПРЕМОУДРОСТЬ

Фразеологічна система української мови неоднорідна за складом і різна за наповнюваністю. З-поміж груп фразеологізмів, що активно функціують у ній упродовж багатьох століть, виразно виокремлюються стійкі сполучення слів, стрижневим компонентом яких стали соматизми. Одним із таких компонентів є лексема *уста*, що в сучасній українській мові входить до складу 22 (із варіантами) фразеологічних одиниць (СУ 4.1), у яких уживається переважно з прямим значенням. Як синонім лексемі *рот*, номен *уста* / *вуста* має дещо обмежене функціонування і репрезентує переважно тільки сферу мовленнєвої діяльності людини. За спостереженнями В. В. Жайворонка, “вуста = уста – піднесено-традиційна і поетична назва губ; символізують мову, коли кажуть про мовчазну людину або про красномовну; прикмета жіночої краси; символізують потребу їсти й пити” [1, с. 122]. Таке сучасне обмеження, сформоване впродовж століть, можна пояснити функціонуванням слова переважно в текстах церковно-релігійного змісту, за що за ним закріпився статус одиниці високого стилю. “Словник української мови” кодифікує значення “губи, рот” та “губи, рот як орган мови”, фіксуючи при цьому лексему *уста* компонентом 29 фразеологізмів (СУМ, X, с. 494). Звертає на себе увагу зменшення фразеологічних одиниць з номеном *уста* нині, що підтверджують лексикографічні праці. Така спадна динаміка свідчить, що ця лексема програє конкурентну боротьбу слову з нейтральною семантикою *губи*, а це нашоухує на думку, що в історії розвитку української мови фразеологізмів із компонентом *уста* було більше, до того ж вони могли реалізувати ширший спектр значень чи відтінків. У нашій статті проаналізуємо особливості функціонування фразеологізмів з лексемою *уста* в різножанрових писемних пам’ятках української мови XVI–XVII ст. Джерельною базою слугувала Картотека “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.” (далі – Картотека), що зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича (м. Львів). Зазначимо, що деякі стійкі сполучення слів із компонентом *уста* проаналізувала І. В. Черевко [2, с. 153-160].

Як засвідчують писемні пам'ятки, у XVI–XVII ст. фразеологізми з компонентом *уста* функціювали на означення різних аспектів процесу мовлення. Зауважимо, що початок мовлення репрезентовано незначною кількістю одиниць, зокрема це такі стійкі сполучення слів: *борзо пакъ ѿтворилисѧ оуста его, и языкъ его* (1556–1561, ПЄ, 210 // Картотека); *я вамъ в то(т) часъ ѿвороу оуста и да(м) вамъ премоудрость* (1556–1561, ПЄ, 314 зв. // Картотека); *Або вемъ ти (!) ведає(т) ѿте(и) вашъ чого потребуєте ни(ж) бы есте ѿ(т)ворили уста свои ... такъ ся молитє* (Хорошів, 1581, Є. Нег., 6 // Картотека); *и борзо потому ѿ(т)ворилисѧ оуста его, і языкъ его, и мовиль є(с) хвала чи бѧ* (б. м. н., XVI ст., УЄ Літк. ЧИОНЛ, XXII-3, 70 // Картотека); *ѿтвараймо оуста на покорныи мѣтвы; притагаймо руки на даваніє ялмужны* (б. м. н., поч. XVII ст., Пчела, 47–47 зв. // Картотека). Фонетичне обрамлення дієслівного компонента свідчить про вироблення такої форми фразеологізму в умовах польсько-українсько-білоруського мовного середовища, що стало можливим у другій половині XVI ст., хоч укладачі “Історичного словника білоруської мови” таке сполучення слів як стійке не виокремлюють. Прикметно, що нова українська мова успадкувала цей фразеологізм із заміною іменникового компонента: *відкривати / відкрити рота* “починати говорити, висловлюватися” (ФСУМ, с. 122).

Значну групу утворюють фразеологізми, що репрезентують процес говоріння. Контексти дозволяють стверджувати наявність у нейтральних на перший погляд стійких сполученнях слів позитивної чи негативної конотації, маніфестантом якої часто є й дієслівна форма або прислівник. Звертає на себе увагу факт домінування контекстів із негативною конотацією, що могло слугувати одним із чинників заступлення в таких фразеологізмах компонента *уста*, напр.: **позитивна конотація:** *и всѣ ємоу посвѣ(д)чали и дивовалисѧ любы(м) словж(м), которыи выхо(ди)ли изъ оустъ его* (б. м. н., XVI ст., УЄ Літк. ЧИОНЛ, XXIII-3, 12 // Картотека); *... с ты(х) же усть выходи(т) блѣ(с)ве(н)ство и клатва* (б. м. н., XVI ст., КА, 168 // Картотека); *Абысмо волю твою стѹю творили, А тебе единымъ ср(д)цємъ и единымы оусты хвалили Въспѣвали, величали, слави и добро(ст) твою нѣки проповѣдали И съ страхомъ пре(д) тобою оупадали* (Чернігів, 1646, Ставр., Перло мн., 18 // Картотека); **негативна конотація:** *А ѿ то(м) которы ... велики(м) голосо(м) моли(т)сѧ, або що такого ... з усть свои(х) выпускає(т) ... два ко грѣши(т)* (Володимир, 1575, АрхЮЗР, 8/III, 16 зв. // Картотека); *То первая лож, яко безыменно злочинцу руского положил – только «богатия Русь», а не знати хто. Второе: потвар, яко от зависти и*

гнѣва на народ руский, хотяй его обмерзити пред властїю, ту ложь с мысля и без стыду, не могучи того гнѣва, во сердци гнѣздяцагося, уморити, **усты наявно отригнул**, но в Евангелии реченному (1600–1601, Виш., Кр. отв., 165 // Картотека); **разъ зъ оустъ вѣ таа вышла сентенція, же въ вѣрѣ никомоу не треба квалтѣ чинити** (Острог, 1598–1599, Фил., Апокр., 2 зв. // Картотека); **А тды двана(д)цат лѣт Монархою былъ и хоробою Диссентерїи, тоестъ, бѣгунки зна тый, з животомъ южъ мѣль розва затиса, оуста свои назбыт отвориль, же аж и внутрности оутробы его оказовалиса** (Київ, 1627, Тр. Син. в нед. першу, 291 // Картотека); **прето пожитечнѣ розумѣю(т) деса тѣ вѣршо(в) ... спѣвати, нѣж в ве(с) шало(м) з помѣшанїе(м) мысли з устѣ выливати**; **которое то помѣшанїе, походи(т) часто с квапливости спѣваючого, тды остатокъ шало(л)мо(в) ... не старає(т)са подати ... ро(з)дѣлие до вырозумєна** (сер. XVII ст., I. Кас., О устав., 17 зв. // Картотека); **тѣю сумѣ ... обецалъ од(д)аты до того часу не о(д)даль неспоминаль обитницѣ его самого ... изъ устѣ его исходящи(х) же то на тєнь часѣ то на овѣ обеца(л)** (Львів, 1647, ЛСБ ЦДІАЛ, 129, I, 1124, 77 // Картотека).

Необхідно зважити й на суспільно-історичні обставини другої половини XVI – першої половини XVII ст., що на мовному рівні позначилися потужним польсько-латинським впливом. Неодноразові делегації української шляхти до польського сейму на підтвердження прав тогочасної української мови мали невтішний результат, що, своєю чергою, позначилося на запровадженні польської мови як офіційної в діловодстві, переведенні українства у статус меншовартісних. Одностороння релігійна полеміка, що виникла як відповідь на Брестську унію, вмотивовувала використання фразеологічних одиниць із компонентом *уста* для репрезентації загального значення «не говорити, замовкнути; не казати неправди». І хоч це стосувалося неукраїнців, у багатьох контекстах натрапляємо на цей фразеологізм як номінацію релігійно-світоглядних позицій місцевих церковників, які прагнули зберегти непорушними засади православної віри. Такі фразеологізми становлять найуживанішу і найчастотнішу групу, напр.: **Напр.: загорожає(т) же тѣтѣ оуста єретикѣ(м) котори мѣва (т)** (Вільна, 1596, 3. Каз., 9 // Картотека); **а, срозумѣвши, уста заключи и умолкни, хулу угаси, а благородство научи** (1608–1609, Виш., Зач., 224 // Картотека); **но вижѣ яко самаа правда завдзала и затѣкла оуста твоа хоульнаа** (Почаїв, 1618, Ставр., Зерц., 46–46 зв. // Картотека); **Прє(з) кре(ст) тєды вишестко к собѣ прита гноу(л), смртѣ ногами потопта(л), дїаволы оустраши(л),**

філософомъ **оуста замкну(л)**, силниє понїжи(л) и оусміри(л) (б. м. н., поч. XVII ст., Проп. р., 302 // Картотека); **таа [молитва]... оуста замыкаєт** преголо(д)нѣлы(м), звѣрємь, непрїа телей поражаєт, ва зєна бұри(т) (Київ, 1634, Передм. до Пар. // МІКСВ, 313 // Картотека); **и для того не зара(з) даєт ѡ(т)повѣ(д) ѡной жєнѣ абы оуста заперѣ** невда(ч)ны(м) жидо(м) (Устріки, I пол. XVII ст., УЄ № 29515, 228 // Картотека); **на(д) всѣ иншїи бовѣмь цноты бѣлоголовскїє, якъ Лилѣа межїи квѣтами, молчанїє свѣтло сїа єть, оуста сва готливыє и сва(р)ливыє замыкає(т)** (Київ, 1646, Мог., Требник, 934 // Картотека). Укладачі “Словника української мови XVI–XVII ст. реєструють як стійкі сполучення слів *загорожати уста* “не давати можливості висловитися, закривати (затуляти) рот” (СУМ XVI–XVII, 10, с. 5), *замыкати уста* (СУМ XVI–XVII, 10, с. 107), *уста заткати* “примусити замовкнути, заткати рота” (СУМ XVI–XVII, 10, с. 248). Наведений ілюстративний матеріал засвідчує варіативність дієслівного компонента на семантичному рівні, що дозволяє в межах цієї групи виокремити дві підгрупи, що репрезентують завершену і незавершену дію. Варіантність фразеологізмів другої підгрупи зумовлена використанням одиниць синонімічного ряду.

Відтінок заборони допомагає реалізувати, крім дієслівного компонента, і заперечна частка *не*, що розвиває у фразеологізмі антонімічне значення, напр.: **всѣко слово гнило да не исхода(т) и(з) усть ваши(х)** (Перемишль, 1592, ЛСБ ЦДІАЛ, 129, I, 181 // Картотека); **Слово гнилоє неха не выходи(т) из усть ваши(х), розумѣ слово гнилоє, розумо(м) соли не осолєноє. та(к)жє и опрѣсна(к) несолены є(с)тѣ яко згнилы** (Вільно, 1596, Зиз., Каз., 44 зв. // Картотека); **Слова непотрєбныє ко(р)чємныє кто бы мови(л) в бра(т)ствѣ вины фұнтѣ воску всяко слово гнило да не исходитѣ и(з) усть ваши(х)** (Львів, 1609, ЛСБ ЦДІАЛ, 129, I, 360 // Картотека); **И тую чти если дужь єстьє, сѣда чи: а если ослабѣлый, и на постѣль прилѣгши, не выпущаючи єи из оустѣ и з оума, бы наєтѣ и сонѣ напавши подолалѣ тебе** (Київ, 1625, Кіз., Наука Акаф., 198 // Картотека); **ѡ которо(м) злє перє(д) тобою мовѣ(т) жєбы(с) и ты подобныє слова мови(л), которыи єще бы з оу(ст) не выпали дроугомоу ю(ж) ѡ(т)казаны** (б. м. н., поч. XVII ст., Проп. р., 212 зв. – 213 // Картотека).

Пам’ятки української мови досліджуваного періоду фіксують фразеологізми зі значенням «примушувати когось замовкнути, не давати можливості висловлюватися», для чого розширювали компонентний склад стійкого сполучення номенами *рука, палець* та

ін., напр.: *Такъже и тотъ воевода которы Перскіи припровадилъ былъ жолнѣре рѹку на устахъ положивши и тваръ закрывши, же з такъ многихъ тиса чей малую оувѣль личбу, зе встыдомъ в свою одышоль сторону* (Київ, 1627, Істор. пож., 663 // Картотека); *а палець коли онъ пришоль клали на уста свои* (серед. XVII ст. Хрон. 54 зв. // Картотека).

Українські книжники послуговуються фразеологізмами з компонентом *уста* для позначення завершального етапу мисленнево-мовленневої діяльності людини. Крізь призму релігійних настанов вони акцентують на тому, що справжній православний християнин має добре подумати, усвідомити слово Боже і потім уже говорити. Метафоричну образність таких фразеологізмів можна вивести з контексту, напр.: *а петръ ре(к) о(т)да(л) о(т) мене сеє пнѣ бо николи єсми не еда(л) по(с)политого и ничего не чи(с)того у ву(с)та мои не входило* (б. м. н., XVI ст., КА, 52–53 // Картотека); *не тоє ш(ь)то в(ь)ходи(т) въ оуста поскверьна є(т) члѣка, але ш(ь)то изъ оустъ выходи(т) тото спосквер(ь)на є(т) члѣка* (б. м. н., XVI ст., КА, 69 зв. // Картотека). Ілюстративний матеріал засвідчує участь у творенні фразеологізмів однокореневих дієслів, антонімічну семантику в яких розвинули префікси.

Трапляються контексти, що говорять про багатше семантичне наповнення стійких сполучень слів із компонентом *уста*. Зокрема, стандартним висловом для пам'яток ділового стилю стає сполучення слів *властными усты* з іменником у давній формі О. в. множини, що в поєднанні з дієсловами реалізує значення особистого добровільного підтвердження, напр.: *Як же и паки Цетковская Александра таковыми ж словы, яко и пан Черницкий и пан Берестский оповедали и вызнали, властными усты своими то вызнала, иж так ест, а не иначе* (Володимир, 1575, АрхЮЗР, 8/III, 288–289 // Картотека).

Інший контекст засвідчує атрибутивно-субстантивну семантику, напр.: *А жебы ся въ той справѣ до нихъ прѹлучилъ, бо былъ чловѣкомъ слово въ устѣхъ маючимъ, владыцтво ему Полоцкое обѣцали и зистили* (Київ, 1628, Коп. Пал., РИБ IV, 1062 // Картотека). На нашу думку, тут ідеться не про людину, яка вміє тільки красномовно говорити. Контекст дозволяє виокремити саме номінативне значення, оскільки фразеологізм називає поборника православної віри, людину, яка поважає Святе Письмо, дотримується окреслених ним правил та поширює їх у суспільстві.

Звертає на себе увагу фразеологізм *клямливым устам вѣры не давати*, у якому *клямливым устам* є факультативним компонентом, однак без іменника стійке сполучення слів залишається семантично

неповноцінним, а тому вимагає обов'язкового субстантивного компонента у формі Д. в., напр.: *Єстьли бы і аныгел не так проповѣдал, якую нам Христос з апостолы подал, Святое нас писмо учитъ не пріймати и кламливым устам вѣры не давати* (б. м. н., к. XVI ст., Скарга нищ., Укр. поезія, 87 // Картотека).

Фразеологізми з компонентом *уста* слугують українським книжникам для опису внутрішнього світу, різних рис людини. Зокрема, для передавання нещирості стосунків між людьми фіксуємо фразеологізм *покой в оустахъ носитъ*, що, як доводить контекст, слугує авторові для змалювання дволикості людини, показу її внутрішньої антиномії, напр.: *покой злы(м) страшный, войнами бо свѣ(т), покой в оустахъ носитъ, але войны и ненависти в ср(д)цѣ має(т)* (б. м. н., поч. XVII ст., Проп. р., 162 зв. – 163 // Картотека), що в сучасній українській мові репрезентовано паремією *в очі говорить одне, поза очі – інше*.

На відміну від значення “примушувати когось замовкнути, не давати можливості висловлюватися”, що в пам'ятках зазвичай репрезентувало фізичний чи вербальний аспект такої дії, у віршах Й. Волковича натрапляємо на контекст, у якому поет за допомогою фразеологізму *нѣ оустъ ѿтворити* відтворює внутрішній стан людини, сповненої смутку за муки та смерть Христа, напр.: *Прета жскость смѣткѣ нѣ оустъ ѿтворити, ни ѿдно может(ь) слово испустити* (Львів, 1631, Волк. Розм., 16 // Картотека).

Прикметно, що фразеологізми із компонентом *уста* слугували українським книжникам своєрідним засобом підтвердження істинності того, що і про що вони кажуть, напр.: *Не мов же ани разсужай, любимый прочитателю, ... але вѣруй и власне как зо уст божиих приими, бо самая кривда божия мовила тое в той книжциѣ* (1608–1609, Виш., Зач., 230 // Картотека).

Структурна специфіка стійких сполучень із номеном *уста* полягає в обов'язковій наявності дієслівного компонента, причому місце субстантиву чітко не закріплене, що спричиняє ще й структурну варіативність.

Отже, проаналізований матеріал засвідчує, що у фразеологічній системі української мови XVI – першої половини XVII ст. фразеологізми з компонентом *уста* становлять окрему групу, слугуючи репрезентантом різних аспектів мовленнєвої діяльності людини. Окремі одиниці збереглися в новій українській мові, зазнавши незначних змін у семантичній структурі.

Список використаної літератури

1 Жайворонок, В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – Київ : Наук. думка, 2006. – 703 с.

2 Черевко, І. В. Фразеологія пам'яток української мови XVI – XVII ст.: семантика, структура, стиль / І. В. Черевко. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. – 236 с.

Умовні скорочення

СУ 4.1 – Інтегрована лексикографічна система “Словники України” (версія 4.1).

СУМ – Словник української мови : в 11 т. / За ред. І. К. Білодіда. – Київ : Наук. думка, 1979. – Т. 10. – 658 с.

СУМ XVI – XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2003. – Вип. 10. – 255 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / Уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – Київ : Наук. думка, 1993. – 984 с.

Л. П. ДЗЕМІДЗЕНКА, У. А. БОБРЫК

(з. Гомель, УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”)

МОЎНЫЯ СРОДКІ СТРУКТУРНА-СЕМАНТЫЧНАЙ АРГАНІЗАЦЫІ Ў РАМАНЕ “РОДНЫЯ ДЗЕЦІ” НІЛА ГІЛЕВІЧА

Структураванне мастацкага тэксту, якое забяспечвае яго звязнасць, яго адзінства формы і адпаведна цэласнасць зместу. Ствараецца разнастайнымі ўнутрытэкставымі сувязямі, што класіфікуюцца паводле ўзроўневай арганізацыі тэксту, якая, па меркаванні даследчыкаў, уключае фанетычны, марфалагічны, лексічны, сінтаксічны, стылістычны, інфармацыйна-сэнсавы і прагматычны ўзроўні [1, с. 239].

Паколькі ядром моўнай сістэмы з'яўляецца слова, лексічны ўзровень займае цэнтральнае становішча ў іерархіі тэкставых узроўняў, астатнія ярусы выяўляюць сваю змястоўнасць апасродкавана, у сувязі са словам. У адпаведнасці з гэтым, як